

CLAIRE, Lucie

Marc-Antoine Muret, lecteur de Tacite. Éditer et commenter les Annales à la Renaissance

Ginebra: Droz, 2022, 614 p.

ISBN 978-2-600-05860-5

El 1596 la Universitat de Barcelona publicà una versió actualitzada de les ordinacions que havien de regir la vida corporativa i els plans d'estudi del centre. Segons els nous estatuts, en la classe de retòrica els alumnes, a més de tenir l'obligació de conèixer a fons l'estil i els continguts d'un discurs de Ciceró, havien de familiaritzar-se amb la *Història romana* de Titus Livi i amb els comentaris de Juli Cèsar. Com en altres institucions acadèmiques de l'època arreu d'Europa, a Barcelona la lectura de Ciceró, Livi i Cèsar es combinava també amb l'estudi de l'obra de Sal·lusti. El programa de la càtedra de retòrica ja feia moltes dècades que havia atorgat la primacia a aquests quatre autors llatins. La situació, tanmateix, començà a canviar d'ençà que l'humanista francès Marc-Antoine Muret (1526-85), titular de la càtedra d'eloqüència de la Sapienza romana des de 1572, decidís consagrar les seves lliçons del curs acadèmic 1580-81 als *Annales* de Tàcit. A la feina filològica de Muret i a la seva lectura de l'historiador romà —privada, en la intimitat de la biblioteca personal, i pública, en seu universitària— dedica la professora Lucie Claire l'excel·lent monografia que aquí ressenyem.

No és cap exageració afirmar que amb la seva decisió, certament innovadora, Muret mirava de revertir segles d'ignorància i gairebé hostilitat vers el text de Tàcit. Després d'una introducció de caire metodològic (p. 11-24), Claire repassa en un capítol preliminar la tradició del *corpus* tacitià des de l'Antiguitat fins a l'aparició de la edició *princeps* veneciana, publicada per Wendelinus de Spira entre 1470 i 1473 (p. 25-56). En aquestes pàgines l'autora demostra com les condicions de lectura dels *Annals* durant el Renaixement ja venien

condicionades des de la mateixa Antiguitat, sobretot pels escriptors cristians, per bé que la virulència inicial mostrada, entre d'altres, per Tertulià s'havia apaivagat a l'arribada del segle cinquè. Després, tot és silenci i no debades Claire titlla l'Edat Mitjana d'època negra per a l'historiador romà. La situació començà a redreçar-se amb la redescoberta del *corpus* tacitià (incloent-hi les obres menors) pels humanistes italians del Quattrocento, primer a Florència, on «avec Leonardo Bruni, Tacite naît à la politique» (p. 45) i, posteriorment, a Venècia, Milà i Nàpols. En la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, tot i l'oposició de col·legues com Bartolomeo Fazio, Lorenzo Valla va voler concedir legitimitat al llatí de Tàcit, posant-lo a la mateixa alçada que l'expressió ciceroniana i la llengua de Livi. Malgrat les vacil·lacions i les crítiques, conclou Claire, la gran victòria del segle xv rau en el fet d'haver ajudat al redescobriments de l'obra de Tàcit després de l'oblit medieval.

El combat que hagueren de lliurar els erudits del Cinquecento fou d'una altra mena: havien de fer reconèixer l'autor de les *Històries* i els *Annals* com un representant major de la llatinitat. «Tacite avant Muret» és el títol de la primera part de la monografia de Claire (p. 57-222), en què l'estudiosa ofereix una descripció molt completa de la incorporació gradual de les obres de Tàcit al canó filològic, editorial i literari del segle xvi. L'examen de la transmissió del text tacitià es vertebrà en tres capítols, dedicats respectivament a les edicions de les *Històries* i dels *Annals* (p. 59-112), als comentaris a ambdues obres (p. 113-62) i a la presència de Tàcit en la tradició historiogràfica i pedagògica de l'Antiguitat i del Renaixement (p. 163-220). A partir de la lectura acurada i pacient dels materials

paratextuals (prefacis, cartes de dedicatòria, colofons) que embolcallen les edicions renaixentistes, en la primera secció Claire avalua les contribucions dels diversos editors tacitians un cop publicat el primer incunable venecià amb els escrits de l'autor. En aquest sentit, Claire atorga bona part del crèdit a Francesco Dal Pozzo, l'edició del qual fou enllestida després de 1477 i reimpresa diverses vegades abans de 1512. El mèrit de Dal Pozzo és doble: no només va disposar el text de l'edició de l'obra completa de Tàcit i en va corregir les proves, sinó que, sobretot, va influir perquè els llibres de l'historiador romà esdevinguessin matèria de lectura a la universitat de Bolonya, «en les choissant comme textes obligatoires pour les étudiants» (p. 67) i anticipant d'aquesta manera la rehabilitació acadèmica de Tàcit. La iniciativa editorial de Dal Pozzo tingué continuïtat amb els volums de Filippo Beroaldo el jove (Roma, 1515) i d'Alessandro Minuziano (Milà, 1517) i en les edicions de Beatus Rhenanus (Basilea, 1519-) i Sébastien Gryphe (Lió, 1542-). Cadascuna d'aquestes empreses mereix el judici atent i equànim de Claire. Així, l'edició de Beroaldo ve determinada per la descoberta del manuscrit *Mediceus prior* (Florència, Biblioteca Laurenziana, *Pluteus* 68.1), còdex del segle IX que conté el primers sis llibres del *Annals*. Claire demostra com aquesta edició ha de ser considerada com la primera verdadera edició *princeps* de les obres de Tàcit, «puisque les *Annales* y sont imprimées pour la première fois dans leur plus grande extension textuelle connue» (p. 79). D'altra banda, el volum de Minuziano —a més d'obrir-se amb una epístola preliminar ben original en què Tàcit s'adreça al destinatari de l'edició— incorpora el primer comentari consagrat a l'obra de l'historiador romà, de la mà d'Andrea Alciato. Claire destaca també la importància dels treballs de Beatus Rhenanus, especialment de l'edició de 1533, que presenta desenvolupaments textuais significatius basats en l'anàlisi de testimonis manuscrits. Encara que les edicions de Gryphe es

limitessin a reproduir, amb algunes aportacions personals del jurista franco-italià Emilio Ferretti, bàsicament el text de Beatus Rhenanus, els volums van servir per posar l'obra de Tàcit a l'abast d'un públic francès més ampli. Examinades les edicions renaixentistes dels *Annals*, és el moment d'endinsar-se en el món del comentari. Claire enceta la seva panoràmica tot fixant-se en un tret paradoxal: malgrat l'edició primerenca de les obres de Tàcit, l'autor dels *Annals* roman un autor «mal compris» (p. 116), circumstància atribuïble a la dificultat de l'estil tacitià que complicava la redacció d'un comentari solvent. Hom haurà d'esperar a les anotacions, breus però sistemàtiques, d'Alciato suara esmentades perquè es comenci a posar llum a la complexitat formal i històrica dels textos. El perfil del primer comentarista de Tàcit, un jurista, no és un fet casual, atès que la redescoberta del nostre autor s'inicia en ambients interessats per «le fonctionnement des institutions romaines qui se rencontrent chez l'historien» (p. 122). El gust jurídic impregna també les *Annotatiunculae* de Ferretti i les *Annotationes* de Vincent de La Loupe (1556) però no és omnipresent, tal com palesen els dos comentaris de Beatus Rhenanus de 1533, l'un de caire estilístic i lèxic i l'altre orientat a la filologia, i les notes manuscrites de Giovanni Ferrerio (1567-68), en què no falten les consideracions morals sobre els continguts de les *Històries* i dels *Annals*. Alguns d'aquests comentaris són contemporanis de les primeres traduccions de Tàcit a les llengües vernacles (p. 158-62). El panorama no és gaire engrescador: en el període immediatament anterior a 1562, quan Muret començà els seus treballs sobre Tàcit, la collita de comentaris és més aviat magra i tot sembla anticipar la intervenció de l'humanista francès. Una intervenció que cal titllar de radical, si repassem, com fa Claire en el capítol tercer, la presència de Tàcit en el cànon historiogràfic de l'Antiguitat i de l'humanisme renaixentista italià. N'hauríem de dir l'absència, car Tàcit, ja des de Quintilià, cedeix

sempre la palma de la història a Sal·lusti i a Livi. Al Quattrocento i en les primeres dècades del segle XVI els paràmetres no s'alteren i el rebuig dels representants de la llatinitat de plata fa que Tàcit, un dels *mediocres*, quedi exclòs dels models historiogràfics proposats pels humanistes europeus. L'autor dels *Annals* no figura en cap dels tractats pedagògics de l'època, des del *De educatione liberorum* de Maffeo Veggio fins al *De ratione studii* erasmí, amb només una excepció: el *De disciplinis* de Joan Lluís Vives, publicat a Bruges i no «en Espagne», com afirma Claire (p. 208). La rehabilitació (val a dir, encara parcial) de Tàcit arriba l'any 1566 amb la publicació del *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* de Jean Bodin, en què l'autor no proposa un cànon historiogràfic basat en la norma retòrica o estilística, ans «s'interesse aux historiens en tant que sources d'informations» (p. 198). Bodin aprofita, a més, per exonerar Tàcit de l'acusació de paganisme, càrrec a parer seu del tot irrellevant en un moment històric quan el cristianisme era encara embrionari. Del mateix any daten la primera lliçó inaugural i el primer curs universitari sobre els *Annals*, a cura de Francesco Robortello i a Pàdua. Una flor no fa estiu i Tàcit segueix quedant al marge de la norma en la *Ratio studiorum* jesuítica.

Amb Muret arribarà, però, la recuperació definitiva de Tàcit. La segona part del llibre («Le Tacite de Marc-Antoine Muret : textes et travaux», p. 223-411) se centra en les recerques textuais de Muret a partir de 1562 (p. 224-315), en la lliçó d'introducció als *Annals* pronunciada a Roma (p. 317-79) i en el comentari a l'obra, publicat pòstumament (p. 381-411). És aquí on el llibre de Claire pren embranzida i on l'autora exhibeix tot el seu domini de la filologia muretiana. El treball textual detallat és un punt molt fort d'aquest estudi. En la primera secció Claire documenta amb precisió admirable la intervenció de l'humanista francès sobre les edicions de Beroaldo, Gryphe i Justus Lipsius (1581), volums que tenia a l'abast en la seva biblioteca personal. En aquestes pàgines

Claire recull pacientment les postilles redactades per Muret a cadascuna d'aquestes edicions abans de passar a examinar els sets capítols consagrats íntegrament a Tàcit, inclosos en les *Variae lectiones* (1580). Cinc capítols d'aquesta miscel·lània tenen a veure amb la polèmica que Muret va mantenir amb Justus Lipsius al voltant de Tàcit, poma de la discòrdia entre ambdós erudits d'ençà que l'agost de 1569 Lipsius i Muret iniciaren correspondència epistolar a propòsit del text de les *Històries* i dels *Annals*. A més d'editar, anotar i traduir una tria d'aquests capítols (p. 260-89), Claire demostra com la disputa, l'origen de la qual és la paternitat d'un grapat de lliçons textuais incloses en l'edició de Lipsius, anà més enllà del simple intercanvi de cartes i va esdevenir un conflicte públic que el 1582 va arrossegar fins i tot l'impressor Jean Chifflet i que només es va interrompre amb la mort de Muret tres anys més tard. La polèmica amb Lipsius és al rerefons també de les edicions muretianes dels dos primers llibres dels *Annals* (Roma, 1580-81). Són volums extremadament rars: ens han pervingut onze exemplars —un d'ells, a Chicago, revisat pel mateix Muret i examinat de primera mà per l'autora— de l'edició del primer llibre i només un (custodiat a Roma) del llibre segon. Claire forneix un llistat complet de les esmenes i conjectures muretianes, comparant-les amb les lectures de l'edició de Sébastien Gryphe. Algunes de les propostes de Muret (per exemple, «dilapsis» a *Ann.*, I, 16, 3 o «moribus» a *Ann.*, II, 2, 4) han estat adoptades pels editors moderns. La publicació de les *Variae lectiones* coincideix cronològicament amb la lliçó inaugural sobre els *Annals* pronunciada per Muret al *Studium Urbis* els dies 3 i 4 de novembre de 1580. Després d'uns paràgrafs exemplars en què es repassen els trets principals d'aquest gènere acadèmic —hom només troba a faltar en la bibliografia citada el valuós treball de Francisco Rico sobre les *laudes litterarum*—, Claire descriu les circumstàncies que van empenyer Muret a dedicar el seu discurs inaugural als *Annals* tacitians. Una decisió difícil però

llargament meditada d'ençà que l'humanista francès havia estat nomenat professor d'eloqüència a la Universitat de Roma. I una decisió agosarada, que topava amb el conservadorisme de les autoritats acadèmiques en matèria historiogràfica i, sobretot, amb l'oposició dels cardenals Guglielmo Sirleto i Francesco Alciati que veien en Tàcit un mentider i un enemic de la religió cristiana. La mort d'Alciati, el 20 d'abril de 1580, va aplanar finalment el camí per a la lectura de la *praelectio*, «la part la plus achevée des travaux de Muret sur Tacite» (p. 327). Claire resumeix els continguts del text (l'elogi de Tàcit, la *refutatio* de les cinc objeccions —de caire moral i estilístic— llançades tradicionalment contra l'historiador romà i l'exhortació final a la lectura dels *Annals*) i n'ofereix una edició profusament anotada amb traducció, basada en el testimoni del manuscrit *Vaticanus Latinus* 11593 (p. 332-79). El comentari constitueix el darrer estadi de la trilogia muretiana consagrada a Tàcit. Com es pràctica habitual al Renaixement, les anotacions impreses de Muret tenen el seu origen en notes de curs manuscrites. Claire reconstrueix la gènesi de la publicació del comentari, aparegut a Ingolstadt el 1604 i propiciat pel jesuïta Andreas Schott, *Mureti admirator* (p. 384). Tot i que l'interès del Muret comentarista és, sobretot, filològic, polític i jurídic, Claire li reconeix a l'humanista francès el mèrit d'haver posat el focus per primera vegada en la dimensió retòrica de la llengua de Tàcit.

La tercera part de la monografia («Le Tacite de Marc-Antoine Muret : enjeux et apports murétiens», p. 413-537) reprèn alguns dels aspectes ja avançats en capítols anteriors. Claire ho fa en quatre seccions. La primera («Apports textuels de Muret aux *Annales*», p. 415-40) s'obre amb una pregunta provocadora: hem de veure Muret com un «obscur correcteur de textes» o com un «brillant rénovateur du texte de Tacite?» (p. 418). Claire mira de donar-hi resposta, analitzant l'*emendatio* muretiana, que es basa tant en arguments interns —les correccions múltiples, la *venustas* del discurs

i l'*usus* tacitià— com externs —el recurs a altres escriptors de l'Antiguitat, els testimonis manuscrits i impresos, i les ciències històriques com ara la numismàtica o l'epigrafia. A despit de la seva manca d'originalitat, Claire destaca el valor de la crítica muretiana, que va contribuir a una renovació del text de Tàcit, tal com palesen les 65 referències a Muret recollides en l'aparat crític de l'edició dels *Annales* de la Collection des Universités de France. Les aportacions de Muret als estudis tacitians no es limitaren a la renovació del text dels *Annals*, ans contribuïren a la recuperació de l'historiador romà en les últimes dècades del segle XVI («Une réhabilitation de Tacite», p. 441-62). Com a advocat de Tàcit, Muret propugnà una imitació eclèctica dels escriptors llatins, tal com havia fet Angelo Poliziano més d'un segle abans, i reivindicà l'originalitat, la *brevitas* i l'*obscuritas* de la llengua tacitiana. Muret defensà, a més, el valor formatiu de l'autor dels *Annals* i l'exculpà del delictes d'infidelitat: si Plató, Aristòtil, Ciceró, Quintilià o Plutarc no han mai estat exclosos dels models escolars «en raison de leur paganisme» (p. 447), per què n'hauria de quedar fora Tàcit? Claire es demana si tots aquests plantejaments traspuen, al capdavant, «Une conception de l'histoire renouvelée [?]», títol de la tercera secció (p. 463-88). Per a l'autora Muret començà els seus estudis tacitians com a «lecteur d'histoires» però, amb els anys, esdevingué «théoricien de l'histoire» (p. 464). En aquest sentit l'humanista francès és un personatge de transició: encara que els seus interessos per la filologia i la història el situïn clarament dins de la primera generació d'anotadors tacitians, l'incipient ús polític que fa de l'autor dels *Annals* anuncia la tasca dels comentaristes del segle XVII. Tanca aquesta tercera secció un capítol sobre la fortuna immediata de l'activitat filològica de Muret (p. 489-537), autoritat científica reconeguda, malgrat silenci conspicu, gràcies a la qual Tàcit fou acceptat per la literatura pedagògica dels jesuïtes a les darreries del segle XVI. El judici de Claire no pot ser més dià-

fan: Muret té el mèrit d'haver «mis Tacite en pleine lumière au cœur de l'Europe des Lettres» (p. 536). La presència de les solucions muretianes en les edicions modernes de Tàcit, repassada en unes conclusions finals (p. 539-49), així ho confirma.

Lucie Claire ha escrit un llibre molt important, impecablement documentat i fermament fonamentat en un coneixement exhaustiu de la matèria que tracta. L'erudició i voracitat bibliogràfica de Muret semblen no haver-la refrenat, ans hi ha respost resseguint totes i cadascuna de les petges filològiques del seu autor. Només cal donar un cop d'ull a la bibliografia i als índexs que tanquen el llibre (p. 551-610). Els nombrosos mèrits de la monografia aquí

ressenyada converteixen aquesta empresa en un referent indispensable per a qualsevol estudiós de la filologia i literatura llatines del Renaixement, de la història intel·lectual del segle XVI i de la persona i obra de Marc-Antoine Muret, «humaniste français en Italie», que va fer dels *Annals* de Tàcit la raó dels seus últims vint-i-tres anys de vida.

Alejandro Coroleu

ICREA-Universitat Autònoma
de Barcelona

<https://doi.org/10.5565/rev/faventia.231>

© de l'autor